

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1 9 7 4
METAI

LEIDYKLA „MOKSLAS“
VILNIUS ◆ 1976

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEMICAL BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1 9 7 4

VILNIUS

1976

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSVORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

J A H R B U C H
F Ü R L I T A U I S C H E
G E S C H I C H T E

1 9 7 4

VILNIUS

1976

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР

НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД
1974

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОКСЛАС»
ВИЛЬНИУС ◆ 1976

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Juozas JURGINIS, Nijolė
KUNCYTĖ, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS,
Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė), Henrikas
SADZIUS (vyr. redaktoriaus pavaduo-
tojas), Adolfas TAUTAVIČIUS, Antanas TYLA,
Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius),
Regina ŽEPKAITĖ

M $\frac{0164-069}{M 854(10)-76}$ Z-75

© LTSR MA Istorijos institutas, 1976

ARCHYVŲ SAUGYKLOSE

LENKIJOS LIAUDIES RESPUBLIKOS ARCHYVUOSE

Nuo 1972 m. spalio 27 d. ligi 1973 m. balandžio 27 d. teko dirbti Lenkijos LR archyvuose. Darbo užduotis buvo archyvinės medžiagos rinkimas temai „Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1918—1939 m.“

Ieškant medžiagos, teko pabuvoti Naujųjų aktų (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), Centriniam Kariniame (Centralne Archiwum Wojskowe), Centriniam Lenkijos Jungtinės Darbininkų Partijos Centro komiteto (Archiwum Centralne KC PZRP) bei Lenkijos Mokslų akademijos archyvuose ir Centrinės viešosios Varšuvos senojo miesto bibliotekos rankraščių skyriuje.

Daugiausia medžiagos tyrinėjama tema turi Naujųjų aktų archyvo buržuazinės-dvarininkinės Lenkijos Užsienio reikalų ministerijos fondas. Fondas skirstomas į atskirus skyrius. Mane domino Ministrų kabineto, Bendrojo skyriaus Politikos departamento, Rytų skyriaus (P. III) Politikos departamento — skyriaus Pabaltijos reikalams (Referat Baltycki), Lenkijos ambasadų Londone, Paryžiuje, Berlyne, Vašingtone, Lenkijos delegacijos Klaipėdoje ir jos konsulatų Karaliaučiuje bei Klaipėdoje medžiaga. Ją sudaro Lenkijos Užsienio reikalų ministerijos (centro) informacija, instrukcijos ambasadoms ir konsulatams, notos užsienio valstybėms Lietuvos ir Lenkijos santykių klausimais, priedai prie notų, pro memoria, atskirų ambasadų vadovų ir jų atsakingų darbuotojų politiniai pranešimai bei telegramos centrui ir kita medžiaga. Tai daugiausia slapti ir griežtai slapti dokumentai. Apskritai, Užsienio reikalų ministerijos skyrių medžiaga sutvarkyta pagal valstybes. Dauguma su Lietuva susijusios medžiagos pateko į bylas su antrašte „Lietuva“ arba „Lietuvos reikalai“ (Sprawy litewskie). Pasitaiko nemaža pasikartojimų, nes ambasadoms siunčiamų dokumentų nuorašai buvo paliekami centre, ir atvirkščiai.

Svarbus tyrinėjamos temos šaltinis yra Politikos departamento sudarytos informacinės apžvalgos „Lenkija ir užsienis“ (Polska a zagranica), skiriamos kai kuriems vyriausybės nariams ir pagrindinėms diplomatinėms atstovybėms užsienyje. Jose dažnai duodamos tam tikro laikotarpio Lietuvos ir Lenkijos santykius liečiančių klausimų santraukos.

Labai artima šiai Užsienio reikalų ministerijos medžiagai yra dokumentų nuorašų kolekcija, pavadinta „Kolekcja odpisów dokumentów, Litwa—Polska (1914—1927)“. Tai dešimties tomų dokumentų nuorašų rinkinys, pridėtas prie prieškarinės Lenkijos istoriko S. Bačynskio (Baczyński) darbo apie Lietuvos ir Lenkijos santykius 1914—1927 metais. Daugelis rinkinio dokumentų pasikartoja minėtoje Užsienio reikalų ministerijos medžiagoje, bet jame daug ir tokių dokumentų nuorašų, kurių originalai dėl įvairių priežasčių yra dingę. Todėl šie nuorašai sudaro vienintelį šaltinį šių dienų tyrinėtojams.

Rūpimus nagrinėjamosios temos klausimus geriau išsiaiškinti padėjo įvairių kitų Naujųjų aktų archyvo fondų medžiaga.

Vadovaudamasi gana tiksliai sudaryta kartoteka bei bylų apyrašais, išsirinkau bylas iš I. J. Paderevskio, Leono Vasilevskio, Juzefo ir Aleksandro Pilsudskių, L. Zeligovskio archyvų, peržiūrėjau okupuotose Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos žemėse veikusios organizacijos „Pakraščių apsaugos draugija“ (Towarzystwo Straży Kresowej) archyvą, dalį Ministrų tarybos medžiagos.

Visi šie dokumentai rodo, kokį svarbų vaidmenį skyrė Lietuvai Lenkijos politiniai veikėjai 1918—1919 metais. Jie atspindi jų siekimus vienaip ar kitaip įtraukti Lietuvą į savo politikos sferą, užtikrinti Lenkijai patogų ir saugų išėjimą į Baltijos jūrą, užtikrinti jos sienų saugumą, pirmiausia iš Vokietijos pusės. Matyti nemaži prieštaravimai politikoje Lietuvos atžvilgiu tarp atskirų Lenkijos politinių grupių, partijų, atskirų politinių veikėjų, jų tiesioginės ir netiesioginės priežastys, jų poveikis oficialiosios politikos linijai. Iš jos matyti, kokia vieta politinėse sferose buvo skiriama Vilniaus užėmimui. Vilniaus netekimas turėjo priversti Lietuvą paklusti Lenkijos politikai.

Kaip jau žinoma, Lenkijos politinių sferų tikslai buvo diametraliai priešingi lietuvių tautos nacionalinės laisvės ir savarankiškumo siekimams. Jie prieštaravo ir lietuvių nacionalinės buržuazijos pastangoms viešpatauti nepriklausomoje nuo Lenkijos valstybėje, apsaugoti nuo stipresnės lenkų buržuazijos konkurencijos. Tai pirmiausia užtvėrė kelius Lenkijos įtakos plitimui į Lietuvą. Tuo požiūriu labai įdomūs dokumentai yra 1922 m. balandžio 16 d. instrukcija ir pro memoria Lenkijos atstovybei Paryžiuje bei tų pat metų balandžio 22 d. informacija Lenkijos atstovybei Londone. Tuose dokumentuose Lenkijos vadovai pripažįsta, kad prijungdami prie Lenkijos Vilnių, prarado visą Lietuvą, atstūmė ją nuo

Lenkijos, sudarė sąlygas stiprėti joje Vokietijos įtakai, o tai buvo ypač nepriimtina ir pavojinga Lenkijai. Juose pažymėta, kad Lietuvos politinės sferos, panaudodamos Vilniaus klausimą, ginasi nuo Lenkijos ir žymiai apsunkina jos planų įgyvendinimą. Dokumentuose numatyta, kaip veikti Lietuvą per kaimynines Pabaltijo šalis, atskirus žmones Lietuvos viduje. Svarbi vieta skiriama Lenkijos ekonominiam skverbimuisi į Lietuvą. Instrukcijoje atstovui Paryžiuje nurodoma veikti Prancūzijos vyriausybę, kad ši labiau domėtusi Lietuvos reikalais ir stiprintų joje savo pozicijas. Instrukcijoje nedviprasmiškai sakoma, kad, padedant Prancūzijai, Lietuvoje stiprėsianti Lenkijos įtaka.

Užsienio reikalų ministerijos dokumentai taip pat rodo, kad Lenkijos politiniai vadovai gyvai domėjosi Lietuvos vidaus gyvenimu, atidžiai stebėjo jos santykius su užsienio valstybėmis. Savo išvadose jie rėmėsi labai tikslia ir patikima iš Lietuvos gaunama informacija.

To paties fondo dokumentai atskleidžia nešvarius oficialiosios politikos užkuliusius, jų tarpe slaptus pasikalbėjimus tarp Lietuvos ir Lenkijos atstovų dėl abiejų šalių santykių sureguliuavimo. Tokie pasikalbėjimai beveik dvejus metus vyko, ruošiantis deryboms Kopenhagoje (1925 m. rugpiūčio 31 — rugsėjo 19 d.). Į juos buvo įtrauktas tuometinis Lietuvos finansų ministras, vėliau ir ministras pirmininkas V. Petrulis. 1925 m. sausio mėn. Karaliaučiuje įvyko V. Petrulio ir Lenkijos užsienio reikalų ministerijos aukšto valdininko J. Lukasevičiaus (Łukasiewicz) slaptas susitikimas. Lenkijos generalinio konsulo Karaliaučiuje Z. Merdingerio 1925 m. vasario 12 d. telegramoje ministerijai ir tos pat dienos pranešime teigiama, kad V. Petrulis savo pagrindiniu uždaviniu laiko tranzito ir ekonominių santykių su Lenkija sureguliuimą. 1925 m. vasario 17 d. Lietuvos ministrų kabinetas nutarė prašyti Anglijos atstovą Pabaltijyje Voną (Vaughan) tarpininkauti ir Lietuvos vyriausybės vardu pasiūlyti Lenkijos vyriausybei organizuoti konferenciją miško plukdymo klausimu. Z. Merdingerio 1925 m. vasario 12, 19 d. pranešimuose kalbama apie V. Petrulio užuominas dėl jo pradėtos akcijos finansavimo. Gegužės 7 d. generalinio konsulo telegramoje jau tiesiai buvo pasakyta, kad reikia atlyginti V. Petruliui ir tarpininkui N. Naftaliui už tai, ką jie jau yra padarę. Daugelyje dokumentų atsispindi vienos ir kitos šalies sąlygos būsimai konferencijai, jų derinimas. Oficialus pasiūlymas pradėti derybas buvo išdėstytas 1925 m. rugpiūčio 14 d. Lenkijos vyriausybės notyje.

Labai įdomūs Lietuvos ir Lenkijos vadovų mėginimai susitarti dėl derybų platformos 1933—1937 m. Išlikusi medžiaga leidžia aiškiai apibūdinti abiejų šalių vadovų pozicijas. Lenkijos politikų siekimus galima trumpai nusakyti kaip pastangas sureguliuoti santykius su Lietuva, neteikiant jai jokių vilčių dėl Vilniaus. Lietuvos fašistinė vyriausybė, iki

kraštutinumo užaštrinusi Vilniaus klausimą vidaus gyvenime, nekėlė tradicinių kategoriškų sąlygų, kurios iki tol sudarė Lietuvos politikos pagrindą: užmegzti su Lenkija normalius santykius tik tada, kai bus Lietuvai grąžintas Vilnius. Ji reikalavo tik, kad Lenkija pripažintų, jog Vilniaus klausimas galutinai neišspręstas, kad gali būti peržiūrėtas ateityje. Be to, ji reikalavo, kad Lenkijos vyriausybė pakeistų savo politiką Vilniaus krašte lietuvių atžvilgiu.

Sie dokumentai leidžia teigti, kad, nepavykus susitarti dėl derybų platformos, Lenkijos vadovai ėmėsi įgyvendinti savo tikslus griežtomis priemonėmis. Kitaip sakant, neoficialiosios derybos tarp Lietuvos ir Lenkijos atstovų 1933—1937 m. buvo 1938 m. kovo 17 d. ultimatumo preliudija.

Mažiausiai išliko medžiagos apie Lietuvos ir Lenkijos santykius po konflikto sureguliuavimo iki antrojo pasaulinio karo. Iš to meto Lenkijos pasiuntinio Kaune F. Charvato pranešimų Lenkijos užsienio reikalų ministerijai galima spręsti, kad Lenkijos vadovams didelio rūpesčio kėlė hitlerinės Vokietijos įtakos stiprėjimas Lietuvoje ir jos atstovų mėginimai izoliuoti Lenkiją nuo Lietuvos. 1938 m. gruodžio 20 d. pranešime F. Charvatas rašo, kad Lietuvos politiniai veikėjai nėra priešiški Lenkijai ir „norėtų tikėtis Lenkijos pagalbos pavojaus atveju“. Gruodžio 21 d. rašte F. Charvatui iš Varšuvos pažymima, kad, atvykęs į Varšuvą, naujas Lietuvos pasiuntinys J. Šaulys visai atvirai išdėstė, jog Lietuvos ir Lenkijos suartėjimui daug padėtų politikos Vilniaus krašte pakeitimas.

Hitlerinės Vokietijos grobikiška politika, Klaipėdos atplėšimas nuo Lietuvos akivaizdžiai kalbėjo apie nuolat augantį pavojų ne tik Lietuvai, bet ir Lenkijai. Gresiant hitlerinės Vokietijos užpuolimui, Lietuvos ir Lenkijos politiniai vadovai sparčiai suko suartėjimo keliu. Apie tai ryškiai kalba keli 1939 m. pirmosios pusės dokumentai.

1939 m. kovo 27 d. J. Šaulys, apsilankęs Lenkijos Užsienio reikalų ministerijoje, išdėstė savo vyriausybės abiejų šalių bendradarbiavimo programos pagrindus. Lenkijos Užsienio reikalų ministerijos pranešime (pranešimas be datos) F. Charvatui rašoma, kad J. Šaulys pasiūlė: „1. Sustiprinti draugystės ir pasitikėjimo santykius, viešai apie tai nepareiškiant. 2. Visus jautrius klausimus spręsti tyliai, naminiu būdu, diplomatiniais kontaktais“. Lenkijos Užsienio reikalų ministerija J. Šaulio pasiūlymus įvertino kaip realius.

Tarp tos pat ministerijos 1939 m. dokumentų yra išlikusi 1939 m. balandžio 17 d. Lenkijos užsienio reikalų ministro J. Beko (Beck) instrukcija F. Charvatui. Jam pavedama pareikšti A. Smetonai ir J. Urbšui, kad Lenkijos vyriausybė, vertindama bendrą politinę situaciją, „... norėtų pačiomis veiksmingiausiomis priemonėmis („w sposób

najbardziej skuteczny“) padėti lietuvių tautai išlaikyti jos valstybės nepriklausomybę“. Balandžio 18 d. instrukcijos papildyme pabrėžta, kad F. Charvatas apsilankymo pas A. Smetoną ir J. Urbšį metu pažymėtų, jog Lenkijos vyriausybė turi galvoje tik tokią situaciją, kurioje Lietuvos vyriausybė pati pageidautų kokių nors Lenkijos veiksmų. Vadovaudamasis gauta instrukcija, F. Charvatas turėjo paaiškinti, kad Lenkija neturi jokio tikslo įtraukti Lietuvą į savo politines kombinacijas.

Savo vyriausybės pavedimą F. Charvatas įvykdė balandžio 18 d.

Gana gausios ir įdomios medžiagos yra Centriniam kariniame archyve.

Archyvo pavadinimas rodo, kad jame sukaupta grynai karinė medžiaga. Taigi mūsų nagrinėjamosios temos požiūriu ji apima Lietuvos ir Lenkijos santykių karinę pusę: karo veiksmus tarp abiejų šalių kariuomenių 1919—1920 m., pasienio konfliktus, derybas, žvalgybos pranešimus ir pan. Lietuvą liečiančios medžiagos chronologinės ribos — 1919—1922 metai. Išskirstyta ji keliuose fonduose: generalinio štabo II skyriaus (žvalgybos), Karinio istorijos biuro (Wojskowe biuro historyczne), Lietuviškų aktų, majoro Tesliaro (Teslar) ir S. Liaudanskio. Lenkijos santykius su Lietuva liečiantys dokumentai šiame archyve neišskirti į atskiras bylas. Jie susegti su įvairiaisiais kitais dokumentais.

Iš minėtų fondų bene svarbiausia vieta tenka prieškarinės Lenkijos majoro Tesliaro surinktai dokumentų kolekcijai. Tai Prancūzijos Karo ministerijos Istorijos archyvo dokumentų nuorašai. Jie patvirtinti archyvo antspaudu ir direktoriaus parašu. Dokumentai daugiausia susiję su Lenkijos kariuomenės kūrimosi istorija. Tarp jų yra Prancūzijos karinės misijos Lenkijoje — vadovas — generolas P. Anry (Henrys) — ir tolygios misijos Lietuvoje — papulkininkis, vėliau pulkininkas K. Rebulis (Reboul) — vadovų bei misijų narių 1919—1920 metų pranešimai, telegramos, raportai. Juose dažnai minimi tų metų Lietuvos ir Lenkijos santykiai, ryškiai atsispindi misijų veikla, Prancūzijos militaristų pozicijos.

Karinio istorijos biuro fonde daugiausia sukaupiti prieškarinės Lenkijos karo istorikų darbų rankraščiai. Jų tarpe yra B. Valiguros (Waligóra) knygos „Walka o Wilno“ (Wilno, 1938) pirmieji variantai, pavadinti „Walki o kresy“, V. Smolensio (Smoleński) rankraštis „Walki polsko-litewskie na Suwalszczyźnie“.

Lietuviškų aktų (Akta litewskie) fondą sudaro sulaikyti Lietuvos kariuomenės įvairių dalinių dokumentai — raportai, telegramos ir panaši karinė trofėjinė medžiaga.

Generalinio štabo II skyriaus fondą sudaro Lietuvos—Baltarusijos fronto vadovybės II skyriaus savaitiniai politiniai ir kariniai raportai,

politinės tarptautinės padėties apžvalgos, žinios apie Lietuvos kariuomenę. Labai įdomus pluoštas dokumentų apie 1919 m. rugpiūčio mėn. karinių derybų Kaune tarp Lietuvos ir Lenkijos karinių delegacijų paruošimą, santrauka visų K. Rebulio raštų, adresuotų generolui P. Anry, dėl derybų organizavimo. Tame pat fonde yra pulkininko Mackevičiaus, vadovavusio Lenkijos karinei delegacijai derybose Kaune, pranešimai, generolo L. Żeligovskio štabo daugelio pasikalbėjimų Hugeso aparatu su Belvederio adjutantūra turinys, 1920 m. rudens Lenkijos 2-osios armijos generalinio štabo II skyriaus pranešimai apie savanorių iš Vokietijos vykimą į pagalbą Lietuvai.

Fondo, pavadinto „Teki LaudaŃskiego“, dalį sudaro pranešimai apie Prancūzijos militaristų poziciją Lietuvos ir Lenkijos santykių atžvilgiu. Tai daugiausia Lenkijos vyriausiosios karinės vadovybės ryšių karininko prie maršalo Foso štabo, vėliau karo atašė Prancūzijoje kapitono L. H. Morstino pranešimai.

Kituose Varšuvos archyvuose esanti medžiaga, tiesiogiai ar netiesiogiai susijusi su nagrinėjamoju klausimu, yra daugiau fragmentinio pobūdžio.

Tik iš dalies Lenkijos Komunistų partijos poziciją Lenkijos ir Lietuvos santykių atžvilgiu nušviečia Centrinio Lenkijos Jungtinės Darbininkų Partijos Centro Komiteto archyvas. Ši pozicija atsispindi Lenkijos KP ir jos autonominės dalies — Vakarų Baltarusijos KP suvažiavimų, konferencijų medžiagoje, kurios daug buvo skelbta įvairiuose partiniuose leidiniuose.

Kur kas daugiau medžiagos apie Lenkijos KP poziciją nagrinėjamoju klausimu teikia partijos atsišaukimai (fondai: KC KPP — Odezwy) ir jos spauda — „Czerwony sztandar“ (1919—1938) ir „Nowy przeglad“ (1924—1937).

Iš visos medžiagos aiškėja, kad Lenkijos KP, taip pat Vakarų Baltarusijos KP demaskavo vyriausybės politiką Lietuvos atžvilgiu ir ją griežtai smerkė. J. Pilsudskio įvykdytą perversmą (1926 m. gegužės mėn.) partija įvertino kaip ypač didelį pavojų Lietuvos nepriklausomybei. Ji aiškino teisingo ir neteisingo karo, agresoriaus sąvokas, aiškino, kad be Lietuvos negalima sudaryti vieningo antitarybinio karinio fronto, todėl J. Pilsudskio uždavinys — ją užgrobti. Ypač aktyviai partija veikdavo didesniais abiejų šalių santykių įtempimo momentais (1926, 1927, 1938 metais). Ji budriai sekė kiekvieną Lenkijos militaristų žingsnį, tuoj atkreipdavo dėmesį į karinius pasiruošimus. Partija šaukė Lenkijos darbo žmones ginti lietuvių tautos nepriklausomybę, priešintis karinėms provokacijoms, smerkti antilietuviškas kampanijas. Moterys buvo raginamos neleisti savo vyrų, sūnų, brolių į kariuomenę, neaukoti jų mirčiai.

Daug dėmesio Lenkijos KP skyrė kareiviams. Juos mokė vadovautis šūkiu: „Nenorim Lietuvos pavergimo!“ Karinių veiksmų prieš Lietuvą atveju kvietė nešaudyti į Lietuvos kareivius, darbininkus, valstiečius, pereiti į jų pusę ir savo ginklus nukreipti prieš savo karininkus, kartu su Lietuvos darbo žmonėmis paskelbti karą Lenkijos ir Lietuvos fašistams.

Lenkijos Mokslų akademijos archyve nagrinėjamąją temą betarpiškai liečia M. S. Kosakovskio, stambaus Lietuvos dvarininko, žymaus Lenkijos politinio veikėjo, dienoraštis („Diariusz Michała S. Kossakowskiego“). To paties archyvo A. Herbačevskio fondą („Papiery A. Herbaczewskiego“) sudaro brošiūros, spausdintos jo veiklos Lietuvoje laikotarpiu (1919—1921 m.), jo straipsnių ir pasisakymų spaudoje iškarpos. Iš tos medžiagos ryškiai matosi A. Herbačevskio pažiūrų evoliucija ir jų griežtas pasikeitimas Lietuvos nenaudai.

Centrinės viešosios Varšuvos senjo miesto bibliotekos rankraščių skyriuje yra Rytinių žemių Civilinės valdybos archyvas (Archiwum Zarządu Civilnego Ziem Wschodnich). Jį sudaro Vilniaus, Trakų, Švenčionių apskričių viršininkų ataskaitos, organizacijos „Towarzystwo Straży Kresowej“ dokumentai, įvairių krašto valdininkų raportai generaliniam Rytinių žemių komisarui Osmolovskiui, jo pranešimai J. Pilsudskiui, įvairių Civilinės valdybos skyrių vadovų pasitarimų medžiaga, spaudos pranešimai užsienio ir vidaus politikos klausimais.

Archyve gausu medžiagos Lenkijos ekonominei, nacionalinei, kultūrinei politikai okupuotose žemėse, okupuotų žemių padėčiai, liaudies masių kovai tyrinėti.

Regina Žepkaitė